



УДК 377:316.44-378.22:80(477:100)

ОЛЕНА СЕМЕНОГ, доктор педагогічних наук, професор
Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Адреса: вул. Роменська, 80, м. Суми, 40009, Україна
E-mail: olenasemenog@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ У ПРОЦЕСІ МАГІСТЕРСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФІЛОЛОГІВ В УКРАЇНІ І ЗАРУБІЖЖІ

АНОТАЦІЯ

У статті на основі наукових досліджень узагальнено досвід вищих навчальних закладів України та закордону (США, Швейцарської Конфедерації) з питань формування професійної мобільності майбутніх філологів у процесі магістерської підготовки. Означено, що професійна мобільність є невід'ємним показником професійної та соціальної зрілості працівника. З'ясовано, що зміст магістерської підготовки має забезпечити формування таких рис професійної мобільності, як відкритість і креативність, що виражається у схильності до нового й відмові від стереотипів, у творчому ставленні до професійної діяльності; готовність до освоєння нових видів діяльності; здатність швидко пристосовуватися до мінливих умов професійної діяльності; комунікативність. Доведено, що формування професійної мобільності фахівців із філології у процесі магістерської підготовки продуктивне, коли ґрунтується на ціннісній основі й узгоджується з професійною компетентністю. В аналізованих університетах розроблені державні стандарти компетентнісної підготовки магістрів філології, що орієнтують на інноваційну професійну діяльність. Результатом фундаментальної науково-дослідної підготовки, яка здійснюється під час проблемних лекцій, семінарів, симпозіумів-дискусій, дослідницьких воркшопів, є фахівець з високим рівнем соціальної зрілості, професійної відповідальності, володіння філологічними, педагогічними знаннями, словом і стилем, культурою читання, компресії, редагування, перекладу, моделювання нового якісного тексту, культурою комунікації, готовністю уміло використовувати набутий досвід у різних сферах викладацької, науково-дослідної, управлінської інноваційної діяльності.

Ключові слова: мобільність, професійна мобільність, академічна мобільність, магістр, підготовка магістра філології, міждисциплінарний курс, воркшоп, університети України, США, Швейцарської Конфедерації.

ВСТУП

Фахівець, здатний до «інноваційного типу професійної діяльності» [13], з активною життєвою позицією, глибоким усвідомленням професійного обов'язку і соціальної відповідальності, готовністю до гнучкої взаємодії і адаптивності у складних умовах професійної та соціальної дійсності, тобто професійно мобільний і конкурентоспроможний, усе більш очікуваний у кожній галузі суспільного життя, установі чи закладі. Професійну мобільність визнають закономірним і невід'ємним показником професійної та соціальної зрілості працівника.

Необхідним й одним із визначальних факторів «переходу України до інноваційного типу прогресу і суспільства знань» [6], вагомим ресурсом формування



професійної мобільності є магістерський рівень вищої освіти. Відповідно до Закону України «Про вищу освіту» (2014) навчання в магістратурі передбачає здобуття глибоких теоретико-практичних знань, умінь, навичок за обраною спеціальністю [3].

Відповідно до вимог Національної рамки кваліфікацій та проекту «Tuning Educational Structures in Europe» визначено, що магістр має володіти новітніми методами й технологіями, теоріями та їхньою інтерпретацією у предметній галузі, критично відстежувати й осмислювати розвиток теорії і практики, володіти методами незалежного дослідження й уміти пояснювати його результати на науковому рівні, бути здатним зробити оригінальний внесок до певної предметної галузі, демонструвати оригінальність і творчий підхід у науковому дослідженні чи діяльності [6]. Зокрема, професійна діяльність випускників магістратури з філології потребує володіння фундаментальними філологічними, педагогічними, психологічними знаннями, словом і стилем, культурою читання, компресії, редагування, перекладу, моделювання нового якісного тексту, культурою комунікації, потребує й умілого використання набутого досвіду в різних сферах викладацької, науково-дослідної, управлінської інноваційної діяльності.

Наукову цінність становлять дослідження з питань підготовки магістрів філології у вищих навчальних закладах як України, так і за кордоном, зокрема в університетах США, Швейцарської Конфедерації. У цих країнах простежується орієнтація на розвиток творчої індивідуальності, робиться акцент на кар'єрне зростання у професійній, дослідницькій діяльності, підвищення конкурентоспроможності.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

У межах статті узагальнимо наукові напрацювання щодо формування професійної мобільності майбутніх магістрів у процесі магістерської підготовки з філологічних спеціальностей у вищих навчальних закладах України, США, Швейцарської Конфедерації, зокрема при вивченні навчальних дисциплін, виконання досліджень.

ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Питання професійної мобільності, установок, мотивів, цінностей особистості у контексті професійної мобільності досліджують як українські (І. Герасимова, Л. Лук'янова, Н. Ничкало, Р. Пріма, Л. Суценцева та ін.), так і закордонні вчені (Х. Газенбум, Р. Еріксон та ін.). Різним аспектам професійної підготовки магістрів у контексті проблем інноваційного розвитку вищої освіти присвячені наукові дослідження В. Андрушенка, Н. Авшенюк, Н. Бідюк, Л. Гриневич, І. Зязюна, В. Кременя, В. Лугового, Н. Ничкало, О. Матвієнко та ін., актуальні питання магістерської, зокрема й філологічної освіти в Україні, США, Швейцарській Конфедерації представлені у працях Н. Заслуженої, О. Зіноватної, О. Огієнко, Л. Пуховської, І. Соколової та ін.

З-поміж методів, які використовуємо в дослідженні, означимо, зокрема, такі, як аналіз, порівняння, узагальнення – для вивчення нормативних документів, праць вітчизняних і зарубіжних науковців, науково-методичної інформації, поданої на сайтах вищих навчальних закладів. Методологічною основою дослідження слугують ідеї системного, компетентнісного, аксіологічного підходів до професійної підготовки магістрів філології.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Передусім з'ясуємо поняття «мобільність». Аналіз словникових джерел засвідчує, що цій лексемі (від лат. mobilis) властиві кілька значень, серед яких для нашого дослідження важливі «рухомість», здатність до швидкого пересування, дії [12]; «здатність швидко діяти, ухвалювати рішення; спроможність швидко орієнтуватися в різних обставинах, знаходити потрібні форми діяльності» [8, с. 361].



Як засвідчує аналіз наукових джерел, поняття «мобільність» є міждисциплінарним і використовується фахівцями філософії, економіки, соціології, психології, педагогіки. Освітньо-науковий простір заповнили словосполучення «професійна мобільність», «соціальна мобільність», «кар'єрна мобільність», «професійно-педагогічна мобільність», «академічна мобільність» та ін. Зокрема, соціальну мобільність Т. Парсонс [9], П. Сорокін [10] характеризують як будь-який перехід індивіда чи соціального об'єкта (цінності), тобто усього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, з однієї позиції в іншу, соціальні переміщення, рух між різними соціоекономічними позиціями, зміни соціальних ролей; уміння знаходити адекватні способи розв'язання неочікуваних проблем і виконання нестандартних завдань; здатність особистості адаптуватися і перетворювати соціальне середовище; можливість оперативно встановлювати особистісні, культурні та ділові контакти в мікро- і макросередовищі.

Професійну мобільність фахівця дослідники (В. Бобрицька, І. Герасимова, Р. Пріма, Л. Сушенцева та ін.) пов'язують із такими поняттями, як «динамічність» і «задоволеність професійною діяльністю», «відповідність індивідуальних якостей особистості вимогам професії». В основу педагогічного підходу до розгляду категорії «професійна мобільність», зазначають Р. Еріксон [18], Х. Газенбум [19], Н. Ничкало [7], Л. Сушенцева [11], покладено професійно-освітні можливості майбутнього фахівця; вимоги до навчального закладу суспільства й ринку праці щодо швидкості, рівнів формування професійної мобільності, якості підготовки. Формування професійної мобільності у процесі магістерської підготовки продуктивне, коли ґрунтується на ціннісній основі й узгоджується з професійною компетентністю. У цьому контексті зміст магістерської підготовки має забезпечити формування таких рис професійної мобільності, як відкритість і креативність, що виражається у схильності до нового й відмові від стереотипів, у творчому ставленні до професійної діяльності; готовність до освоєння нових видів діяльності; здатність швидко пристосовуватися до мінливих умов професійної діяльності; комунікативність.

Освітні програми підготовки магістрів у вищих навчальних закладах України, США, Швейцарської Конфедерації регламентуються законодавчо-, нормативно-правовими актами, національною рамкою кваліфікацій. Серед низки завдань освітньо-професійних програм відзначимо спільне для різних країн – формування особистості фахівця, здатного вирішувати складні завдання і проблеми інноваційного та дослідницького характеру в галузі філології.

Освітня громада України і зарубіжжя зацентровує увагу і на проблемі якості вищої освіти, що значною мірою забезпечує конкурентоспроможність фахівця на сучасному ринку праці. В основу концептуальних засад розвитку вищої освіти України, США, Швейцарської Конфедерації покладено постулати, визначені в Інчонській декларації ЮНЕСКО «Освіта 2030: Забезпечення загальної інклюзивної і справедливої якісної освіти та навчання впродовж життя» (2015), зокрема доступність, відкритість, технологічну інноваційність та міжкультурність [20]. Швейцарський Центр акредитації та забезпечення якості у вищій освіті здійснює акредитацію університетів, федеральних технологічних інститутів та їхніх програм [1]. У США активно функціонують міжнародні й національні асоціації оцінювання. В Україні теж створені такі структури, однак проблема якості в українських ВНЗ достатньою мірою ще не усвідомлена. Свідченням цього є 76-те місце вітчизняної освіти серед 144 країн світу в рейтингу «Глобального індексу конкурентоспроможності» [25].



Випускники української магістратури зазвичай працюють учителем або викладачем вищої школи, перекладачем або редактором, випускники американських чи швейцарських університетів – науковим референтом, літературним критиком, науковим редактором, перекладачем, науковим співробітником у музеї, у науковій бібліотеці або викладачем, якщо опановують відповідні дидактичні модулі.

В українських вищих навчальних закладах студентам, як показує практика, ще доволі складно переходити на навчання у спорідненій за фахом вищій навчальній заклад. Причиною є розбіжності у навчальних планах підготовки. Важливим ресурсом професійної мобільності в аналізованих країнах є розширення академічної мобільності студентів (наявні інтегровані програми навчання і наукових досліджень, що увиразнюють можливості майбутнього працевлаштування; підвищення ролі університетів як носіїв академічної культури в розвитку економіки країни, в основі якої – знання та інновації. Зокрема, серед актуальних цілей стратегії освіти у Швейцарській Конфедерації відзначимо такі, як зайнятість (75 % населення у віці 20–64 роки має бути працевлаштованим); науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи (3 % ВВП ЄС повинні бути інвестовані в науку); освіта (не менше 40 % молоді віком 30–34 роки має отримати вищу освіту) [16].

Проведений аналіз навчальних планів і програм підготовки магістрів філології Східноєвропейського, Хмельницького національних університетів, Сумського педагогічного університету, а також Берна [21], Фрібура [24], Цюриха [22], Дрексела [17] засвідчує різницю у принципах побудови. Навчальні плани підготовки магістратури вітчизняних ВНЗ вміщують цикли гуманітарної, фундаментальної, природничо-наукової, професійної та практичної підготовки, які поділяються на нормативну та вибірково частини (за вибором ВНЗ та вибором студента). Такий поділ відсутній в університетах США, Швейцарської Конфедерації. Натомість, зазначають А. Заслужена [4], О. Зіноватна [5], наявні курси, спрямовані на підготовку науковця з визначеною спеціалізацією – лінгвістика або література.

Університети пропонують, зокрема, такі спеціальні дослідницькі модулі: «Дослідження дискурсу», «Гендерні дослідження», «Творча писемна англійська», «Як бути постколоніальним критиком», «Дослідження меж уяви в північноамериканських оповіданнях» (університет Берна [21]); «Дискурсивний аналіз», «Мистецтво есе»; «Корпусна лінгвістика», «Вступ до англійської літератури та культури досліджень» (університет Фрібура [24]).

У магістерських програмах швейцарських, американських університетів відсутній педагогічний складник підготовки магістра як викладача вищої школи. Така підготовка вчителів для матури здійснюється після того, як студенти вже набули магістерські ступені. У вищих навчальних закладах пропонують магістерські програми для викладання: магістр мистецтв у галузі навчання англійської мови; магістр мистецтв у галузі викладання англійської мови; магістр наук з освіти з викладання англійської мови [5, с. 24–26]; в університетах Швейцарської Конфедерації – магістр предметної дидактики [4], в основу якої покладено «Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти» [3], рекомендації Комітету міністрів Ради Європи «Про сучасні мови» [14].

Засобом підвищення професійної мобільності майбутніх магістрів є їхня участь у вивченні міждисциплінарних курсів. Англійський департамент університету в Цюриху пропонує такі міждисциплінарні навчальні дисципліни, як гендерне дослідження, мультлінгвальний текстовий аналіз (Multilingual text analysis), історична



лінгвістика (Historical linguistics), культурний аналіз (Cultural analysis) [22]. До прикладу: в університеті Берна [21] курс лекцій «Мова у виступах» поєднує мову, музику і мультимедіа; в університеті Дрексела студентам пропонують міждисциплінарний курс «Мовні студії: дослідження і викладання» [17]. Навчальні програми курсів побудовані з урахуванням компетентнісного і системного підходів.

З-поміж поширених видів і форм занять для магістрантів відзначимо проблемні лекції, семінари, симпозіуми-дискусії, практикуми, проблемно орієнтовані дослідницькі колоквиуми, мета яких – актуалізувати сучасні освітні технології особистісно розвивального навчання, критичного мислення. Під час таких заходів студенти мають можливість більш критично обговорити проблеми, пов'язані з майбутньою професійною діяльністю, спільно виконати дослідницькі проекти. Важливими є навички групової та індивідуальної роботи; уміння вести дискусії та обмінюватися ідеями; презентація ідеї групової роботи; розробка індивідуального плану розвитку навчального процесу.

Ефективною формою організації навчання і дослідження, формування професійних компетентностей, академічної кар'єри є участь студентів у дослідницьких «workshop». На основі проведеного узагальнення А. Заслужена виокремлює такі теми воркшопів в університетах Швейцарської Конфедерації [4]: «Пізнання та розвиток мови», «Когнітивна психолінгвістика», «Пізнання та процеси інтерпретації», «Білінгвізм та пізнання», «Когнітивна соціолінгвістика», «Мова та когнітивна нейронаука», «Експериментальна методологія», «Статистична методологія» тощо. Такі мотиваційні заходи спрямовані на встановлення плідного діалогу між студентами та вже працюючими філологами з метою об'єднання зусиль у справі формування актуальних професійних компетенцій, активності особистості, її внутрішніх потреб у розвитку мотивації безперервної освіти і самоосвіти.

В українських ВНЗ така робота теж здійснюється. Зокрема, в Сумському педагогічному університеті імені А. С. Макаренка функціонує науково-дослідна лабораторія «Академічна культура дослідника в освітньому просторі», в межах діяльності якої студенти залучаються до інтерактивних дискусій, конструювання педагогічних ситуацій, тренінгів за матеріалами кваліфікаційних робіт, які виконують відповідно до шкільних потреб регіону.

Ефективним способом індивідуалізації навчання, розвитку аналітичного і критичного мислення є випускова робота. У швейцарських, американських вищих навчальних закладах освітньою програмою передбачено на вибір написання магістерської дисертації, підготовку дослідницького проекту, який тісно пов'язаний із потребами шкільних закладів, портфоліо тощо. На початку роботи над магістерським дослідженням магістранти ознайомлюються з питаннями академічної доброчесності й академічної культури. Ідеться загалом і про культуру навчання в університеті, цінності, традиції, норми, правила проведення наукового дослідження, і про культуру спілкування наукових наставників та учнів, культуру наукової праці і соціальної, моральної відповідальності за результати.

У навчальний процес швейцарських, американських вищих навчальних закладів зінтегровані нові інформаційні технології, що сприяють формуванню необхідних ІКТ-компетентностей. Управління навчанням у віртуальному середовищі університетів при підготовці магістрів здійснюється із застосуванням різних LMS платформ та програм (Moodle, Dokeos, OLAT, ILIAS). Оволодіння основами інформаційно-комунікаційних технологій і методикою їх використання дозволяє



більш продуктивно і якісно виконувати творчі завдання. В українських ВНЗ використання технологій дистанційного навчання відбувається повільніше.

Проведений аналіз засвідчує, що навчальну і наукову підготовку майбутніх філологів в університетах складають курси, тренінги психології міжособистісної комунікації, фасилітативного професійного спілкування, невербальної комунікації. Специфіка комунікативної підготовки магістрів полягає в тому, що її мовнокомунікативний складник є головним чинником формування сучасної креативної, морально-етичної особистості, якої потребує кожна держава. У цьому контексті загострюється увага до наставництва, тьютора у підготовці магістрів філології, про що йтиметься в наступних публікаціях.

ВИСНОВКИ

Отже, професійна мобільність є невід'ємним показником професійної та соціальної зрілості працівника. Зміст магістерської підготовки має забезпечити формування таких рис професійної мобільності, як відкритість і креативність, що виражається у схильності до нового й відмові від стереотипів, у творчому ставленні до професійної діяльності; готовність до освоєння нових видів діяльності; здатність швидко пристосовуватися до мінливих умов професійної діяльності; комунікативність.

Формування професійної мобільності фахівців із філології у процесі магістерської підготовки продуктивне, коли ґрунтується на ціннісній основі й узгоджується з професійною компетентністю. Актуалізація вимог щодо професійного розвитку, творчої індивідуальності відображена у компетентностях як професійного, так і управлінського характеру в підготовці магістрів філології. В аналізованих університетах розроблені державні стандарти компетентнісної підготовки магістрів філології, що орієнтують на інноваційну професійну діяльність.

Результатом фундаментальної науково-дослідної підготовки має бути фахівець філології з високим рівнем соціальної зрілості, відповідальності за свою професійну і наукову діяльність, володіння філологічними, педагогічними знаннями, словом і стилем, культурою читання, компресії, редагування, перекладу, моделювання нового якісного тексту, культурою комунікації, готовністю уміло використовувати набутий досвід у різних сферах викладацької, науково-дослідної, управлінської інноваційної діяльності.

Перспективами подальших досліджень вважаємо детальний теоретичний аналіз професійної підготовки магістрів-філологів у контексті американських орієнтирів вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акредитація. Швейцарська Конфедерація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://akkreditierungsrat.ch/en/accrreditation-switzerland/> (30.06.2016) – Назва з екрану. – Мова англ.
2. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / наук. ред. укр. видання д.пед.н., проф. С. Ю. Ніколаєва. – К. : Ленвіт, 2003. – 273 с.
3. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.
4. Заслужена А. А. Підготовка магістрів з англійської мови та літератури в університетах Швейцарської Конфедерації: дис. ... канд. пед. н.; спеціальність 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти; А. А. Заслуженна. – Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. – Суми, 2016. – 323 с.



5. Зіноватна О. М. Модернізація філологічної освіти магістерського рівня України: адаптація американського досвіду : навчально-методичний посібник для викладачів і магістрантів вищих навчальних закладів / О. М. Зіноватна. – Черкаси, 2011. – 76 с.
6. Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), А. М. Гуржій (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В.Г. Кременя. – К. : Педагогічна думка, 2016. – 234 с.
7. Ничкало Н. Г. Професійна освіта і навчання: проблеми взаємозв'язку з ринком праці / Н. Г. Ничкало // Формування широкої кваліфікації робітників : вклад ПТО у розвиток трудового потенціалу ХХІ століття : зб. матеріалів, підгот. у рамках реалізації укр.-нім. проекту «Підтримка реформи професійно-технічної освіти в Україні» / Ю. Вайс, Н. Ничкало, А. Сімак [та ін.]. – Ніжин, 2007. – С. 134–138.
8. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Азбуковник, 1999. – 944 с.
9. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. – М. : Академ. проект, 2000. – 880 с.
10. Сорокин П. Система социологии / П. Сорокин. – М. : Астрель, 2008. – 1008 с.
11. Сушенцева Л. Л. Формування професійної мобільності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних закладах: теорія і практика : монографія / Л. Л. Сушенцева ; за ред.: Н.Г. Ничкало ; Ін-т проф.-техн. освіти НАПН України. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2011. – 439 с.
12. Сучасний словник іншомовних слів / [уклад. Нечволод Л. І.]. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 768 с.
13. Стратегія розвитку Національної академії педагогічних наук України на 2016-2022 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : naps.gov.ua/ua/press/announcements/942/. – Назва з екрану. – Мова укр.
14. Рекомендація N R (98) 6 Комітету міністрів Ради Європи «Про сучасні мови» Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи; Рекомендації, Заходи, Міжнародний документ від 17.03.1998 № R (98) 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_725 (30.06.2016). – Назва з екрану. – Мова укр.
15. Bemidji State University: Department of English [Electronic resource]. – Mode of access : <http://bemidjistate.edu/academics/departments/english/ate>.
16. Communication from the Commission Europe 2020. A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth [Electronic resource]. – Mode of access : <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%20%20007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf> (30.06.2016). – Назва з екрану. – Мова англ.
17. Drexel University [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.drexel.edu/>.
18. Erikson R. The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies / R. Erikson, J. H. Goldthorpe. – Oxford : Clarendon, 1992. – 492 p.
19. Ganzenboom H. B. G. Intergenerational Class Mobility in Comparative Perspective / H. B. G. Ganzenboom, R. Luijkx, D. J. Treiman // Research in Social Stratification and Mobility / ed. by A. L. Kallerberg. – Greenwich, Conn. : JAI Press, 1989. – Vol. 8. – 144 p.
20. UNESCO. Incheon Declaration “Education 2030: Towards Inclusive and Equitable Quality Education and Lifelong Learning for All”. World Education Forum 2015 (Incheon, Republic of Korea, 19 – 22 May, 2015). – Paris : UNESCO Publishing, 2015. – 76 p.



21. Universität Bern. Department of English [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.ens.unibe.ch/research/index_eng.html (30.06.2016). – Назва з екрану. – Мова англ.

22. Universität Zurich. Englisch Seminar. Akademischer Bericht 2012. [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.es.uzh.ch/dam/jcr:00000000-087b-d64d-fffffa508283b/ES_AkaBer_12.pdf (30.06.2016). – Назва з екрану. – Мова нім.

23. Université de Fribourg. Universität Freiburg [Electronic resource]. – Mode of access: <http://studies.unifr.ch/en/master/multi/foreignlanguagedidactics> (30.06.2016). – Назва з екрану. – Мова англ.

24. The Global Competitiveness Report 2014–2015 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness/>. – Назва з екрану. – Мова англ.